

KAOTATUD PÄRAND: MONGOLITEST JA MONGOLI KULTUURIST

A. DARMIRSUREN

Sõnumitooja 6 (30), 1990

Mongoli kirjakeel tekkis 13. sajandil, kui uiguuri kirja eeskujul loodi oma vertikaalkiri. 14. sajandil kasutasid mongolid selle kõrval ka tiibeti kirja alusel loodud tähestikku. Ka burjaadid, üks mongoli hõime, kasutasid kuni 1931. aastani kirjasõnas vanamongoli keelt ja vertikaalkirja. 1931. aastal võeti kasutusele ladina tähestik, kuid 30-ndate teisel poolel loodi uus kirjakeel, mis 1939. aastast kasutab kirillitsat. Uue kirjakeele kohustusliku kehtestamisega lõigati järgnevad põlvned ja suurem osa rahvast ära oma vanast kultuuripärandist.

Nii nagu haritlased islamimaades kirjutasid araabia keeles, haritud eurooplased pruukisid klassikalise kultuurkeelena ladina keelt, jaapanlased ja korealased hiina keelt, tarvitasid mongoli laamad, kes moodustasid oma rahva vaimse eliidi, kirja- ja kultuurkeelena tiibeti keelt. Budism, mis Mongoolias hakkas laiemalt levima alates 16. sajandi lõpust, mõjutas tohutult ühiskonna vaimset elu mitte ainult kui religioon, vaid eelkõige kui kultuur ja teadmine. Ei saa öelda, et mongolid sattusid võõra keele ja kultuuri mõju alla, pigem pöördusid nad sajanditepikkuse arengu käigus kujunenud kõrgetasemelise budistliku kultuuri poole oma rahva vaimu edendamiseks.

Esimene budistlik klooster rajati Mongoolias 1586. aastal Orhoni jõe orgu, kohta, kus kunagi asus mongolite impeeriumi pealinn Karakorum. See oli Avtai-khaani poolt asutatud Erdene-zuu klooster. Vahetult enne revolutsiooni tegutses Mongoolias 747 kloostrit, kus rohkem kui sada tuhat laamat ja munka tegeles peale budistliku kaanoni õppimise ka teadusliku uurimistöoga. Õpiti filosoofiat, keeli, luulekunsti, arstiteadust, ajalugu, astronoomiat ja astroloogiat, kujutavat kunsti jm. Igas kloostris oli tempel – dugaan, ja suuremates kloostrites ka mitme teaduskonnaga (datsaaniga) ülikoolid. Õpetati kümnet põhiainet, millest enamik, peale mõne puhtreligioosse õppeaine, oli rahvahariduse osaks, toimides kõikide inimeste ellu, olenemata sellest, kas tegemist oli usklikuga või ei.

Igasuguse hariduse aluseks peeti filosoofiat, mille viiest aladistsipliinist loeti olulisimaks loogikat. Teadust õigest mõtlemisest õpetati nelja aasta kestel dispuutide käigus: noortest laamadest moodustati kaks gruppi, kes omavahel väideldes arendasid argumenteerimisoskust ja vastase väidete korrektse ümberlükkamise kunsti.

Budism vahendas mongolitele India ja Tiibeti kultuuri, edendades Mongoolia suhteid teistegi, peamiselt budistlike maadega. Mongolid olid rändkarjakasvatajad, aga kloostritest said rahva paikse asustuse keskused, mis löid eeldused kaubanduse arenguks ja ergutasid majanduselu. Kloostrid olid ka kultuurikeskusteks ning kirjastusteks, mis levitasid mongolite hulgas trükisõna. Kloostritesse ja nende ümber oli koondunud kogu haridus- ja kultuurielu. Näiteks Ih-Huree kloostris Uргаas (praegune Ulanbaatar) tegutses kümnes datsaanis üle kümne tuhande laama. Datsaanide eestseisjad jälgisid kõigi oma alluvate ülalpidamist, vastutasid õppetöö käigu, uute õpilaste vastuvõtu jms eest. Mongolitel oli tol ajal tavaks, et perekonna vanim poeg pühitseti vaimulikuks. Viie-kuue aastased poisid anti laamade õpilasteks. Laama tegeles iga poisiga individuaalselt, õpetas tiibeti kirjakeelt ja Buddha dharmat rakendust. Kümneaastane õpilane astus kloostrikooli, kus ta andis oma esimesed tötused. Noored õpilased omandasid alghariduse viieteist-kahekümne aastaselt ja nad võisid edasi õppida järgmise astme koolis – budistliku ülikooli ühes datsaanis. Seal kestis õppetöö 14 aastat. Pärast alg- ja kõrgema astme kursuse läbimist andis õpilane eksami ning eriti võimekad neist, kes otsustasid õpinguid jätkata, astusid kõrgemas teoloogiakooli. Ees seisis 7–10 aastat peamiselt iseseisvat tööd varemõpitu süvendamiseks. Laamad tegelesid dharmat kommenteerimise ja originaalteoste kirjutamisega. Selle etapi järel said neist kõrgema astme laamad, kes võisid soovi ja eelduste korral jätkata enesetäiustamise teed, õppides tantraid. Kõrgeima astme õpetus kestis omakorda 10–15 aastat, mille järel selleks ajaks juba viie-kuuekümmene viie aastase laama haridustee kulmineerus pühendusega, mida Euroopa traditsioonis võiks võrrelda teoloogiaprofessori tiitliga.

Kõige kuulsam oli Mongoolias 1739. aastal asutatud Gandaani klooster, mis tegutseb tänapäevani. Kui Ih-Hurees valitses peamiselt ortodoksne meelsus, siis Gandaan oli liberaalne ja reformaatorlik: ohtralt korraldati kõikvõimalikke dispuute. Burjaatias oli kuulsaim 19. sajandi algul rajatud Agaa klooster, seda tänu sealsele kirjastusele ning Agaas kujunenud filosoofilistele koolkondadele.

1628. aastal alustasid 64 õpetatud laamat Ligden-khaani korraldusel tiibeti budismi kaanoni Kandžuri ja Tandžuri mongoli keelde tõlkimist. Kaanon tõlgiti, paljundati ksülograafiliselt ja iidne klassika sai mongoli kultuuri elavaks osaks. Kirjutati arvukalt originaalteoseid: mittetäielikel andmetel on olemas enam kui saja mongoli laama poolt tiibeti keeles kirjutatud umbes 200 köidet teoseid kõige erinevamatest valdkondadest. See osa mongoli tiibetikeelsest kirjandusest kuulub nii mongoli kui kogu maailma budistliku kultuuri varasalve. Oiraat Zaya pandit Namhaidzamtso lõi 1648. aastal mongoli kirja oiraadi (kalmõki) dialektile kohandades ja diakriitiliste märkidega täiendades „selge“ kirja. Koos oma õpilastega tõlkis ta tiibeti keelest mongoli keelde üle 170 teose.

Kuulsad olid laamadest arstid, kes ravisid kõiki haigusi ja kelle meditsiinilased tööd on tänapäevani aktuaalsed.

Paljud laamad olid ka kunstnikud. Tuntuim neist – 17. sajandil elanud kõrgesti haritud ja mongoolia budismis väga tähtsat osa etendanud laama-skulptor Zanabazar (1635–1723), kes rahva hulgas pälvis hüüdnime „Suur Pühamees“ – on oluliselt mõjutanud mongoli kujutava kunsti arengut.

Zanabazar, kes pärines halha hõimu põlisest khaanisuguvõsast, õppis nooruses Lhasas ja sai

pühenduse pantšen-laamalt. Loomingus järgis ta iidsetel kaanonitel põhinevaid budistliku kujutava kunsti traditsioone. Tema põhižanriks oli Tiibeti kaudu Mongooliasse jõudnud pronksskulptuur. Budistlikus kunstis ei olnud peatähtis autori isikupära esiletõstmine, vaid Buddha õpetuse edasiandmine kunstiteoste kaudu. Iga skulptuur või tanka on eeskätt kindla tähendusega kujundlik tekst, sümbolite kogum, mis väljendab teadvuse seisundit, mille kunstnik pidi saavutama, enne kui teost looma asus. Loomulikult pidi ta põhjalikult tundma kaanoneid ja sümbolite tähendusi ning valdama meisterlikult tehnikat. Teoline looming eeldab, et kunstnik peab olema vaimselt väga arenenud inimene, kes suudab kunsti sümbolkeeles väljendada kindlaid, üleisikulisi teadvuse seisundeid.

Zanabazari loomingu põhiosa moodustavad tantristlike kaitsejumaluste ja dhjaanibudade (meditatsioonibudade) kujud. Muu hulgas on ta pronksi valanud ülima kaastunde kehastuse, jumalanna Tārā kõik 21 hüpostaasi. Tema taiesed väljendavad ühtaegu elavat, inimlikku ilu. Tārā on korruga nii jumalanna, sümbol kui ka lihtsalt kaunis noor mongolitar.

20. sajandi alguse Mongoolia rohkem kui sada tuhat laamat – pool kogu maa meessoost elanikkonnast – kõneles ja kirjutas mongoli ja tiibeti keeles ning kasutas sanskriti keelt. Kui lisada siia need pealinna ja provintside riigiametnikud ning kaupmehed, kes valdasid mongoli, hiina ja mandžu keelt, siis oli kõige tagasihoidlikumate arvestuste kohaselt üle 60% mongoli meestest kirjaoskajad.

Pärast revolutsiooni lahutati kirik riigist. 1930.–1940. aastatel käis üle maa kloostrite purustamise ja tühjendamise kampaania, mille käigus arreteeriti ja hukati väga palju haritud teadlasi, arste ja filosoofe; kunstnikke hävitati süsteemikindlalt, põletati vanu suutraid, purustati imekaunist arhitektuuri ja taieseid, mida hoiti kloostrite templites ja hoidlates. Ikka selleks, et kaotada „vana korra jäänused“, likvideerida „religioossed ja feodaalsed igandid“. Vaimse ja ainelise kultuuri „uutmärgid“ ei olnud midagi muud kui mongoli rahva sajanditepikkuse kultuuripärandi kavakindel hävitamine. Hävitajateks olid peamiselt mongoli kommunistid.